

УДК 612.825.249+616.89

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ПОЗИЦІЙ ПСИХОЛІНГВІСТИЧНОГО ПІДХОДУ

Світлана Долженко, Юлія Рібцун, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна, logojuli@i.ua

Відстежено паралелізм наукового підґрунтя щодо вивчення мовленнєвої діяльності у логопедії та психолінгвістиці, запропоновано порівняльні визначення мови, мовлення та мовленнєвої діяльності, розглянуто лінгвістичний, психологічний та психолінгвістичний підходи до трактування поняття мовленнєвої діяльності, розкрито складові мовленнєвої діяльності (потреба суб'єкта, мотив, мета, завдання, формування внутрішньої програми, смислове сприймання висловлення), проаналізовано найпоширеніші теорії мовленнєвої діяльності (Л. Виготський, М. Жинкін, І. Зимня, О. Леонтьєв, О. Лурія, Ч. Осгуд, Є. Соботович), зроблено акцент на психолінгвістичному підході як провідному для наукових досліджень у галузі логопедії у напрямі діагностики, попередження та подолання порушень мовленнєвого розвитку в осіб різних вікових груп.

Ключові слова: мова, мовлення, мовленнєва діяльність, психолінгвістичний підхід.

Светлана Долженко, Юлия Рибцун, Институт специальной педагогики и психологии имени Николая Ярмаченко Национальной академии педагогических наук Украины, г. Киев, Украина
Концептуальные основы изучения речевой деятельности с позиций психолингвистического подхода

Прослежено параллелизм научной основы изучения речевой деятельности в логопедии и психолингвистике, предложены сравнительные определения языка, речи и речевой деятельности, отмечены лингвистический, психологический и психолингвистический подходы к трактованию дефиниции «речевая деятельность», раскрыты составляющие речевой деятельности (потребность субъекта, мотив, цель, задачи, формирование внутренней программы, смысловое восприятие высказывания), проанализированы наиболее распространенные теории речевой деятельности (Л. Выготский, Н. Жинкин, И. Зимняя, А. Леонтьев, А. Лурия, Ч. Осгуд, Е. Соботович), сделан акцент на психолингвистическом подходе как ведущем для научных исследований в отрасли логопедии в вопросах диагностики, предупреждения и преодоления нарушений речевого развития у детей разных возрастных групп.

Ключевые слова: язык, речь, речевая деятельность, психолингвистический подход.

Svitlana Dolzhenko, Yulia Ribtzun, Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

© Долженко С., Рібцун Ю., 2020

Conceptual bases of studying speech activity from the position of psycholinguistic approach

The article traces the parallelism of the scientific basis for the speech activity study in the speech therapy and psycholinguistics, proposes comparative definitions of language, speech and speech activity, discusses linguistic, psychological and psycholinguistic approaches to the interpretation of the concept of speech activity (the subject's need, motive, sublime purpose, tasks, formation of internal program, semantic perception of expression), the most widespread theories of speech activity are analyzed (L. Vigotsky, M. Zhinkin, I. Zimnya, O. Leontiev, O. Luria, C. Osgood, E. Sobotovich), the emphasis is based on the psycholinguistic approach as a leading research tool in the speech therapy in the field of diagnosis, prevention and overcoming speech disorders in individuals of different age groups.

Keywords: language, speech, speech activity, psycholinguistic approach.

Актуальність проблеми дослідження. Сучасні наукові дослідження у галузі логопедії будуються на засадах психолінгвістичного, комплексного, особистісно зорієнтованого, системного, геронтологічного, диференційованого, когнітивного, діяльнісного, компетентнісного, синдромального, середовищного підходів (Л. Андрусишина, Т. Ахутіна, А. Богуш, Т. Візель, Т. Волковська, Е. Данілавічюте, К. Крутії, Р. Лалаєва, Ю. Рібцун, Г. Семенович, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко, Л. Трофименко, Т. Туманова, Т. Філічева, Т. Фотєкова, Н. Чевельова, Л. Цветкова, О. Шахнарович, М. Швачкін, К. Kleppin та ін.). З-поміж зазначених саме психолінгвістичний підхід виходить на перший план, адже дає змогу всебічно та комплексно вирішити завдання як діагностики, так і попередження та подолання порушень мовленнєвого розвитку в осіб різних вікових груп [8].

Паралелізм наукового підґрунтя щодо вивчення мовленнєвої діяльності в логопедії та психолінгвістиці потребує від дослідників знань концептуальних засад про мову, мовлення та мовленнєву діяльність за умов онто- та дизонтогенезу (А. Богуш, В. Бельтюков, О. Вінарська, Т. Волосовець, Н. Гаврилова, Н. Гавриш, В. Глухов, О. Гвоздев, Е. Данілавічюте, Д. Ельконін, М. Жинкін, І. Зимня, Р. Левіна, О. Леонтьєв, М. Лісіна, О. Лурія, А. Маркова, О. Мастюкова, В. Мухіна, О. Негневицька, В. Орфінська, Ю. Рібцун, Г. Розенгард-Пупко, І. Синиця, М. Савченко, Є. Соботович, Ф. Сохін, О. Тихєєва, В. Тищенко, С. Цейтлін, О. Шахнарович, С. Шаховська, М. Швачкін, Л. Щерба, К. Щербакова та ін.).

Якщо мова, як організована та автономна система фонетичних, лексичних, словотворчих, морфологічних, синтаксичних і графічних знаків, являє собою суспільне явище, мовлення – формулювання думок за допомогою мовних конструкцій (усних, писемних чи медіа-) на основі певних правил, то мовленнєва діяльність – це взаємопов'язані мовленнєві дії, окремі акти розуміння та говоріння. Мовленнєва діяльність здійснюється шляхом взаємодії мови та мовлення (Л. Бондарко, І. Зимня, Л. Зіндер, Ю. Кузьмін, Р. Лалаєва, О. Леонтьєв, О. Лурія, В. Орфінська, Є. Соботович, Л. Щерба та ін.).

Аналіз наукової літератури з проблеми. О. Потебня (1892) розглядав *мову* як основний спосіб мислення, творчу діяльність, яка організує думку. В. Вундт (1874) вважав мову психофізіологічною діяльністю людини, таким багатотформ-

ним явищем, яке охоплює звукову, кінетичну (міміко-жестикуляторну) та писемну форми.

І. Бодуен де Куртене (1875) визначив мову як складне триелементне об'єктивне психічне явище:

1) *фонація* (звуковимова), тобто фонаційні уявлення та уявлення фізіологічних рухів;

2) *аудиція* (слухання та сприймання почутого) – психічний елемент, який охоплює групи аудиторійних уявлень та уявлень акустичних результатів фізіологічних рухів;

3) *церебрація* (закріплення, зберігання та обробка усіх мовних уявлень), або мовне мислення [1; 11].

Л. Щерба (1965) виокремив три аспекти мовних явищ:

1) *мовленнева діяльність* – процеси говоріння та розуміння;

2) *мовні системи* – лексика та граматика мови (психофізіологічна організація людини, потенційні мовні уявлення);

3) *мовний матеріал* – сукупність почутого та зрозумілого [10].

А. Куссмауль (1877) розглядав *мовлення* як одну зі знакових систем, у якій вербальний вираз мислення охоплює три стадії:

1) *мисленнева* підготовка до мовлення;

2) *дикція* у вигляді породження «внутрішніх» слів і речень;

3) *артикуляція* як утворення зовнішнього слова.

К. Верніке (1874) вважав, що мовлення – це багатоетапний процес, під час якого слова зі слухової пам'яті переходять у центр «ідеації», або так званий центр інтелекту та мислення, з якого спрямовуються до центру рухової пам'яті, а згодом – до артикуляційного апарату.

Д. Херріс (1751) зауважував, що мовлення – засіб вираження мислення. При цьому процес говоріння відбувається від думки до слів, а процес слухання – від слів до думки.

Поняття *мовленневої діяльності* у загальнопсихологічному аспекті розглядається як діяльність загалом (поряд із пізнавальною, трудовою, ігровою) і підпорядковується загальним закономірностям формування, побудови та функціонування.

Є декілька підходів до трактування поняття мовленневої діяльності: лінгвістичний (Л. Щерба), психологічний (Л. Виготський, О. Леонтьєв) та психолінгвістичний (І. Зимня, О. Леонтьєв, Є. Соботович), проте найбільш повним можна вважати визначення, запропоноване І. Зимньою, яка зазначає, що мовленнева діяльність являє собою «процес активного, цілеспрямованого, опосередкованого мовою та обумовленого ситуацією спілкування отримання чи передачі мовленневого повідомлення у взаємодії людей між собою» [3, 57].

Мовленнева діяльність являє собою складну і водночас гнучку систему з такою ієрархічною структурою, у якій кожен компонент може існувати як самостійний. Розглянемо *складові мовленневої діяльності*:

1) потреба суб'єкта (відчуття необхідності щось сказати, почути, написати або прочитати), яку він намагається реалізувати за допомогою мовленневих засобів;

2) мотив, який обумовлюється потребою;

3) мета – «ідеальний образ корисного результату наших дій», який відповідає мотивам і задовольняє мовленнєву потребу;

4) завдання – умови конкретизації мети у мовленнєвій та немовленнєвій формах (виниклі обставини та особливості поведінки співрозмовника);

5) формування внутрішньої програми (мислення, «код образів та схем» за М. Жинкіним) – те, що передує говорінню, або те, що є наслідком говоріння, тобто розуміння смислу того, що ми говоримо чи пишемо;

6) смислове сприймання висловлення – усвідомлення сенсу і значення повідомлення як елементу соціального досвіду [5].

Виокремлення невирішених раніше аспектів проблеми. У психолінгвістичній і психолого-педагогічній літературі репрезентована значна кількість *теорій мовленнєвої діяльності*. Доцільно проаналізувати найвідоміші з них, щоб вибрати ту, яку доцільно взяти за основу психодіагностичного комплексу обстеження дітей із розладами мовлення з метою окреслення шляхів подальшої ефективної компенсації наявних порушень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теорія Ч. Осгуда розкриває продукування (кодування) мовлення на чотирьох рівнях:

1) *мотиваційний* – прийняття загальних рішень (згода чи відмова від діалогу, форма, засоби, моделі надання інформації, логічний наголос тощо);

2) *семантичний* – виокремлення функціональних класів слів;

3) *суцесивний* – розпізнавання лексем у вигляді звукокомплексів і синтагм як граматичних послідовностей;

4) *інтеграційний* – моторне кодування та звукове оформлення висловлювання.

Теорія Л. Виготського передбачає такий ланцюжок породження мовлення: *мотив* → *думка* → *внутрішнє мовлення* (відсутність фонації, предикативність, згорнутість, аглютинація значень слів тощо) → *значення зовнішнього мовлення* → *вербальне втілення задуму* [6].

Теорія О. Лурії передбачає три етапи породження мовленнєвого висловлювання, яке має внутрішню структуру, аналогічну психічній діяльності загалом:

1) так званий «семантичний запис», тобто згорнуте мовленнєве висловлювання, яке має тему та рему;

2) внутрішнє мовлення у вигляді формування синтаксичної структури висловлювання;

3) розгорнуте мовленнєве висловлення, або ланцюжок взаємопов'язаних речень.

Теорія М. Жинкіна бере за основу внутрішній універсальний предметний код – індивідуальну для кожної людини сукупність психічних сенсорних образів-знаків (предмети, дії, операції), що зумовлена соціальним досвідом особистості. При цьому слова не є ізольованими та статичними, а гнучкими, адже щоразу за певними правилами сполучуваності синтезуються у семантичні пари, що загалом забезпечує осмисленість висловлення [2].

Теорія І. Зимньої аналізує породження мовлення позиції кількох рівнів:

1) *мотиваційно-спонукальний* – зв'язок мотиву з потребою, що спонукає говоріння;

2) *аналітико-синтетичний* – вибір мовних засобів – наявність комунікативних намірів, планування, програмування та внутрішньої організації;

3) *виконавчий (реалізуючий)* – конкретні дії та операції, спрямовані на реалізацію мовлення [4].

Теорія Є. Соботович є найбільш повною та продуктивною. Дослідниця вважає, що мова та мовлення є взаємопов'язаними ланками мовленнєвої діяльності, де мова – це система символічних умовних знаків, створена з метою спілкування, внутрішній засіб мовленнєвої діяльності. Мовлення – поняття лінгвістичне, процес якого пов'язаний з використанням з метою спілкування.

Є. Соботович розглядає лінгвістичний компонент як коло «мовних знань», яке формується під час оволодіння мовою. Основним засобом надбання цих знань є оперування лінгвістичними одиницями у процесі породження та розуміння мовленнєвого висловлення. Другий компонент мовленнєвої діяльності – комунікативний, для оволодіння яким обов'язковою умовою є формування дії породження та розуміння мовленнєвого висловлення. Для функціонування цих компонентів необхідні загальнофункціональні (розумові операції аналізу, синтезу, порівняння, пам'ять, увага, які забезпечують засвоєння всіх семантичних одиниць мови) та специфічно мовленнєві механізми (прийом мовленнєвих сигналів, їх перероблення та перешифровка смислового змісту висловлювання в систему мовних знаків) [9].

Теорія О. Леонтьєва розглядає породження мовлення як складну мовленнєву дію, що проходить 4 етапи:

1) *внутрішнє програмування* висловлення відповідно до ускладнення предикативності та темпоритмічної організації;

2) *семантично-граматичне програмування*, що складається з текстограматичного (трансформація у об'єктивний код) і фонограматичного (лінійний розподіл кодових одиниць) компонентів, синтаксичного прогнозування та синтаксичного контролю (узгодження прогнозу та ситуації);

3) *моторне програмування* з метою формування програми продукту висловлення;

4) *реалізація* у формі усного чи писемного мовлення.

Мовленнєва діяльність може виступати як самостійна функція, що характеризується предметним мотивом, цілеспрямованістю, евристичним характером і водночас передбачає фази орієнтування, планування, реалізації плану та контролю, або набувати форми мовленнєвих дій у складі немовленнєвої діяльності.

Формування мовленнєвої діяльності проходить декілька онтогенетичних періодів:

1) *підготовчий* – від народження до 1 року, який охоплює три етапи: а) домовленнєвий етап – перший рік життя, з періодами гуління та лепету; б) дограматичний – другий рік життя, етап первинного засвоєння мови; в) граматичний – третій рік життя, етап засвоєння граматики;

2) *переддошкільний* – від 1 до 3 років;

3) *дошкільний* – від 3 до 7 років;

4) *шкільний* – від 7 до 17 років. Зазначені вікові рамки не константні, адже можливе зміщення вікових характеристик на більш ранні вікові етапи онтогенезу – так звана акселерація [7].

Соціо-біологічна теорія (Р. Фрумкіна) свідчить про те, що, незважаючи на існування вродженої здатності до мовленнєвої символізації, тільки поступово дитина здатна адаптувати почутий фонетичний і лексико-граматичний матеріал до еталонів літературної мови.

Теорія вроджених мовленнєвих знань (П. Флоренський, М. Хомський, L. Bloom) свідчить про наявність у дитини вроджених, генетично зумовлених «універсальних мовлення», які здатні активуватися під впливом соціалізації, задоволення потреб у комунікації, шляхом символізації у вигляді вивчення певних граматичних, орфографічних правил, взаємопов'язаних мовних операцій (семантичних, синтаксичних, лексичних, морфологічних, морфо-семантичних, фонематичних і фонетичних), які використовуються при породженні та сприйманні мовлення.

Теорія наслідування (О. Венцов, В. Ковшиков, В. Пухов, Л. Чистович, L. Bloom, S. Bruner, Н. Clark) передбачає, що дитина чує та наслідує зразки мовлення оточуючих, переважно у вигляді однослівних речень зі слів з артикуляційно простими, водночас функціонально значущими звуками (голосні, верхньоязикові тощо), котрі створюють артикуляційну базу для вимови складніших фонем.

Висновки і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, мовлення – це складна форма свідомої психічної діяльності, продукт мовленнєвої діяльності людини, що реалізується через говоріння та письмо (породження мовленнєвих висловлень), аудіювання (слухання) та читання (смісловне сприймання). Знання теорій мовленнєвої діяльності, особливо з психолінгвістичних позицій, допоможе зрозуміти всі глибинні механізми формування мовлення у дітей, зокрема за умов дизонтогенезу. Саме тому як базову для нашого наукового дослідження ми обрали теорію мовленнєвої діяльності Є. Соботович, яка розглядала мовленнєву діяльність з позицій багатоаспектності у поєднанні лінгвістичної, психологічної та психолінгвістичної складових.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бодуэн де Куртенэ И. А. (1963). Избранные труды по общему языкознанию. / И. А. Бодуэн де Куртенэ.–Москва.*
2. *Жинкин Н. И. (2009). Психолингвистика. Избранные труды./ Н. И. Жинкин – Москва: Лабиринт.*
3. *Зимняя И. А. (2001). Лингвопсихология речевой деятельности. / И. А. Зимняя. – Воронеж: НПО «МОДЭК».*
4. *Зимняя И. А. (1985). Функциональная психологическая схема формирования и формирования мысли посредством языка./ И. А. Зимняя.– Исследование речевого мышления в психолингвистике. Москва: Наука.*
5. *Ковшиков В. А., Глухов В. П. (2007). Психолингвистика. Теория речевой деятельности./ В. А. Ковшиков, В. П. Глухов.– Москва: Астрель.*
6. *Куранова С. І. (2012). Основи психлінгвістики./ С. І. Куратова.– Київ: ВЦ «Академія».*

7. Леонтьев А. А. (2008). Психология общения. / А. А. Леонтьев. – Москва: Смысл.
8. Рибциун Ю. В. (2018). Комплексна психолого-педагогічна оцінка розвитку дітей з 2 до 18 років. *Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів*. Київ.
9. Соботович Є. Ф. (2004). Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. *Теорія і практика сучасної логопедії*. Вип. 1. Київ: Актуальна освіта.
10. Щерба Л. В. (1974). О тройаком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. *Языковая система речи и речевая деятельность*. Ленинград.
11. Фефилов А. И. (2014). Феномен языка в философии и лингвистике. Москва: Флинта.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Boduen de Kurtene I. A. Izbrannyye trudyi po obschemu yazykoznaniyu. T. 1, 2. M., 1963.
2. Zhinkin N. I. Psiholingvistika. Izbrannyye trudyi. M. : Labirint, 2009. 288 s.
3. Zimnyaya I. A. Lingvopsihologiya rechevoy deyatel'nosti. Voronezh : NPO «MODEK», 2001. 432 s.
4. Zimnyaya I. A. Funktsional'naya psichologicheskaya shema formirovaniya i formulirovaniya myisli posredstvom yazyika. Issledovanie rechevogo myishleniya v psicholingvistike. M. : Nauka, 1985. S. 85–99.
5. Kovshikov V. A., Gluhov V. P. Psiholingvistik. Teoriya rechevoy deyatel'nosti. M. : Astrel, 2007. 224 s.
6. Kuranova S. I. Osnovi psichingvistiki. K. : VTs «Akademiya», 2012. 208 s.
7. Leontev A. A. Psihologiya obscheniya. M. : Smyisl, 2008. 368 s.
8. Ribtsun Yu. V. Kompleksna psichologo-pedagogichna otsinka rozvitku ditey z 2 do 18 rokiv. Organizatsiyno-metodichni zasadi diyalnosti inklyuzivno-resursnih tsentriv. Kiyiv, 2018. S. 149–156
9. Sobotovich E. F. Psiholingvistichna periodizatsiya movlenneвого rozvitku ditey doshkil'nogo viku. Teoriya i praktika suchasnoyi logopediyi. Vip. 1. K. : Aktualna osvita, 2004. S. 2–19.
10. Scherba L. V. O troyakom aspekte yazykovyih yavleniy i ob eksperimente v yazykoznanii. Yazykovaya sistema rechi i rechevaya deyatel'nost. L, 1974. S. 24–39
11. Fefilov A. I. Fenomen yazyika v filosofii i lingvistike. M. : Flinta, 2014. 280 s.